

Erik Lönnroth

Kodicillen till Gustaf III:s testamente

Förmyndarregeringen som styrde Sverige 1792–1796 under Gustaf IV Adolfs minderårighet har varit föremål för många negativa omdömen. Samtidigt måste man konstatera, att det befintliga källmaterialet inte har varit på långa vägar fullständigt utnyttjat. Det gäller inte minst förmyndarregeringens första tid och de primära förutsättningarna för dess verksamhet. En fråga av stor vikt i detta sammanhang är innehållet av och meningen med den s.k. kodicillen till Gustaf III:s testamente, som lästes upp i samband med testamentet inför konungens bröder och ledande rådgivare en stund efter det att Gustaf hade dött i Evert Taubes famn. Kodicillens text är inte känd, men dess innehåll har återgivits av flera vittnen, i mest koncis form av statssekreteraren Lagerbring, som var formellt ansvarig för dess omhändertagande. Den har stadgat, att hertig Carl, som enligt testamentet skulle vara regent under förmyndartiden, skulle under denna tid ha en konselj med samma medlemmar, som utgjorde den provisoriska regeringen efter attentatet på operamaskeraden.¹ Kodicillen har, efter uppläsningen, av de närvarande ansetts i vissa avseenden oförenlig med testamentet och ersattes av hertig Carl med en personlig försäkran om att bibehålla den i kodicillen angivna konseljen. Därmed försvann kodicillen som gällande statsdokument; om dess vidare öden finns motstridande uppgifter.

Kodicillen skulle i främsta rummet ha tillgodosett Gustaf Mauritz Armfelts intresse av att fortsätta att inta den ledande ställning i rikets styrelse, som han hade haft genom att vara Gustaf III:s gunstling och medhjälpare. Den kompletterades genom den fullmakt för Armfelt att vara överståthållare i Stockholm, som den döende kungen undertecknade. Det gav honom ett av rikets höga ämbeten och överinseendet över polisväsendet i Stockholm men ingen automatisk plats i riksstyrelsen, vilket kodicillen var avsedd att göra. Det är därför inte onaturligt, att Armfelt är den som framför alla andra har yttrat sig om kodicillen och dess innehåll i olika framställningar. Den utförligaste av dessa är en på franska skriven memoar över Gustaf III:s olika åtgärder för regeringsmaktens upprätthållande efter attentatet och fram till dödsögonblicket och därefter hertig Carls och de samlade rådgivarnas diskussioner och beslut om kodicillens annullerande. Framställningen är utförlig, välskriven och hållen i en objektiv ton; den framhåller att Armfelt själv gjort avgörande insatser för att säkra

och allt tänkbart lugn. Taube stödde honom, och han dog hållande Taubes hand. Testamentet öppnades genast. "Il a nommé le Duc Regent et conservé le Conseil de Regence pour lassister, qui avoit été nommé par lui au moment de sa Blessure". Efter konungens död svor hertigarna Carl och Fredrik den nye konungen trohet. Brevet slutar med att hertig Carl ber Reuterholm komma hem med det snaraste, och hertiginnan instämmer för egen del, då hon inte kan känna sig lugn förrän hon återser honom.⁴

Det som är påfallande i detta brev är frånvaron av problematik och dramatik i samband med kodicillen. Bevarande av "le Conseil de Régence" omnämns som en av testamentets bestämmelser. Det finns ingen anledning att tro, att hertiginnan skulle ha skrivit denna viktiga underrättelse utan att ha varit säker på hertigens uppfattning, och det finns inte heller någon anledning att tro, att hertigparet skulle ha önskat vilseleda Reuterholm i fråga om villkoren för hertigens regentskap. Hertig Carl har ansett sig bunden av kodicillens stadgande, även om han annullerade dess text.

En kontroversiell situation dyker däremot upp i en depeche, sänd av Frankrikes avgående chargé d'affaires, chevalier de Gaussen, den 6 april, en vecka efter dödsfallet. Redan strax efter detta visste Gaussen att kungen hade gjort en ny kodicill men kände inte dess innehåll.⁵ Den 6 april sade han sig veta "positivement", att Gustaf III i sina sista stunder har dikterat och undertecknat en skrivelse, varigenom hans bror skulle vara förpliktad att lämna "le Conseil de Regence sur le même pied" tills den unge kungen blev myndig. Konseljens medlemmar presenterade för hertigen denna Gustaf III:s sista vilja, som var oförenlig med testamentet, och har frågat Carl, om han ville offentliggöra denna förändring. Hertigen har föredragit att instämma i "cette nouvelle disposition" och underteckna protokollet i hemlighet. Carl visade enligt Gaussen hänsyn till konseljens medlemmar.⁶

Vem har varit Gaussens källa? För honom var den allt överskuggande frågan, om Taube som bestämmande i utrikes ärenden skulle kunna driva sin ständiga och Gustaf III:s tidigare krigspolitik mot Frankrike. Han säger, att hertigen var emot Gustafs krigsplaner och att alla andra medlemmar av konseljen än Taube, vilka han alla känner, också var emot den. I en odaterad depeche säger han, att Taube är en fara, men att ingen annan vill krig, och styrker detta med att Armfelt är Taubes fiende. Gaussens källa har på en viktig punkt känt till Armfelts åsikt. Någon ur Armfelts krets torde vara hans sagesman, och detta har sitt speciella intresse, då Gaussen har ansett kodicillen vara riktad mot hertigen av konseljens medlemmar – en ganska naturlig tolkning av situationen.⁷

Den 27 april har Gaussen fått ny information. Hertigen av Södermanland sammankallar bara för formens skull de gamla medlemmarna av regeringskonseljen, men den som är det främsta föremålet för hans ovilja är baron Armfelt, som han redan har fråntagit kommandot över det vita gardet och som han skulle kunna förse med tillräckligt många obehagligheter för att tvinga honom att lämna överståthållarämbetet. Armfelt är inte blind för det öde som väntar

honom och börjar tala med sina vänner om detta i en ganska resignerad ton. Ruuth kan tänkas inta Armfelts plats.⁸

Gaussens sagesman är uppenbarligen hans tidigare kontaktman, en av Armfelts vänner. Gaussen var sedan den 21 april rappellerad men fortsatte rapporteringen ett stycke in i maj. Den girondistiska regeringens sändebud Verninac sände sin första depeche den 2 juni och visade sig från början väl underrättad om hertig Carls utrikespolitiska inställning med Sveriges ambasadör i Paris Staël von Holstein som kvalificerad kontaktman.⁹

Carl har själv vittnat om sin syn på situationen i några brev till Reuterholm, som ännu uppehöll sig i Italien. Den 27 april skriver han: "Utom särskilda intriger inom de gamla favoriterna är allt bra och gud vare ärad missnöyet försvunnit, Gud låte detta continuera". Den 25 maj är han mera utförlig: Carl "står väl till boks med de som förr varit mig mindre gynnade och hvars säkra betygelser jag undfått, jag menar de som Azor (Gustaf III) voro emot. Den stora baletten som skulle anställas är redan börjad, i den position jag nu befinner mig ser ni allt för väl vad pas jag där kan dantsa, och som min nu och förr varande panchant aldrig varit för den slängpolskan är jag så mycket värre ute för piskan som Gumman hinsides jordan synes vilja taga del däruti och alla mina entourer äro bitna eller betalte af rasande Dantsmestare – att då hindra detta och se mig indragen i Dans ringen är svårt men min enda ursäkt det att mig fattas confonium till att fournera de som skola spela på violerna. Emedlertid som jag nu allena befinner mig stå bocken emot de som under mig sitta i den här så kallade Ministeren är jag aldeles utpajad (uttröttad, slut) till dess jag får någon med mig som håller mig ryggen fri, och det är ni Endast min bästa vän af hvilken jag väntar denna hjälp, man är här rädd för eder återkomst men man vet ej ännu hvad jag ämnar göra med Eder, det är en sak som jag behåller innom mig sjelf. Den nya sysslan ni fått hos EnkeDrottningen desorienterar väl någott deras uträkning men de hafva en farhoga för Eder återkomst, den jag äfven med guds hjälp skall justifiera". I brevets fortsättning nämner Carl att han dagen innan fått kejsarinnans krigsförklaring mot Polen och spekulerar vidare i möjligheter att utnyttja sina och Reuterholms frimurarförbindelser dels ekonomiskt, dels för att via prins Carl av Hessen hålla Danmark neutralt tillsammans med Sverige gentemot koalitionen mot den franska republiken.¹⁰

Två dagar senare, den 27–28 maj, skrev hertiginnan Hedvig Elisabet Charlotta ett mycket utförligt brev till Reuterholm. Det är på flera sätt egendomligt och har till uppenbart syfte att avråda Reuterholm från att blanda sig i hertigens planer och åtgärder och försöka utöva inflytande på honom. Det är uppenbart, att hon hoppas kunna engagera Reuterholm som förtrogen för sina egna syften – hon behövde tydligen vid denna tid bygga upp en oberoende ställning. Hon ger karakteristiker av männen i rikets ledning, bl.a. säger hon att Armfelt i samförstånd med bröderna Nordin och Ahlman är desperata över att inte längre ha maktens tyglar i sina händer och strävar efter att vinna den lille kungens förtroende: "Au fond le Roi est choqué de ne point être initié dans le Secret de l'Etat et son petit Orgeuil est flaté de la Confiance du Baron (Armfelt)

qui ne manquera pas de s'en prevaloir". Detta motiverar att hertigen borde vidta säkerhetsåtgärder.¹¹ Det utförliga brevet blev emellertid inte avsänt förrän den 11 juli, då Reuterholm hade anlämt till Stockholm, och hertiginnan förklarar då att innehållet redan är föråldrat och att mycket har förändrats.¹²

Utöver de här anförda initierade källuppgifterna bör nämnas, att hovsekreteraren Rutger Fredrik Hochschild, vars memoarer innehåller uppgifter från Schröderheim och ställvis har karaktär av dagbok, har fört kodicillen på tal. Efter Gustaf III:s död hade hertigen tagit kodicillen till sig, låtit genom riksdrotsen ta ut den ur hovrättens protokoll och annullera den. "Därtill rådde general Klingspor, som redan sista dagarna af konungens lefnad fått Armfelts förtroende, att en sådan ändring var å bane samt då underrättat konungen därom och nu var ansvarig för militären."¹³ Skulle detta vara riktigt, innebär det att Armfelt varit kodicillens upphovsman och att den döende kung Gustaf först genom Klingspor blivit underrättad om denna. Inte i någon annan källa nämns Klingspor i en sådan nyckelroll, som skulle innebära att han hört till den innersta kretsen av Armfelts och kung Gustafs förtroendemän. I Hedvig Elisabet Charlottas långa brev till Reuterholm nämns att Klingspor tycks ha ett visst inflytande på hertigen; han är "dur et rude" till karaktären men har "bonne conduite". Det är naturligt att en general i Klingspors ställning skulle ha ett visst inflytande, men att han skulle ha varskott kung Gustaf om att han skulle få en kodicill att underteckna verkar på flera sätt onaturligt. Uppgiften ger intryck av skvaller i de kretsar, som var avogt sinnade mot Armfelt och dit Hochschild hörde.

Det initierade källmaterialet ger en ganska entydig bild av regeringssituationen under de månader, som förflöt mellan Gustaf III:s död och Reuterholms ankomst. Den annullerade kodicillen har inte spelat någon roll utöver den ögonblickssituation, då den enligt Gaussens sagesman presenterades av konseljens medlemmar, annullerades av formella skäl och ersattes av hertigens deklaration. Hertigen har känt sig bunden av sin deklaration och officiellt erkänt konseljen som sin "ministär". Samtidigt har Armfelt förstått att han saknade verkligt fotfäste i regeringen och kunde bli försatt i en sådan situation, att han måste lämna överståthållarämbetet. Hertigen har iakttagit yttersta försiktighet, framför allt i frågan om sin utrikespolitiska orientering av hänsyn till ryska påtryckningar; "slängpolskan", som innebar eftergivenhet för Katarina II, i färd med att ge Polen dödsstöten, och krig med Frankrike, var något som han under alla förhållanden ville undvika. Så länge Evert Taube hade hand om utrikes ärenden var han dock officiellt låst.

Det är nu skäl att granska Armfelts uppgifter om kodicillen i kronologisk ordning.

Den första finns i en "Mémoire à S.M. Imperatrice" från våren 1793. Armfelt förutsätter att kejsarinnan Katarina II skall avge en deklaration till hertig Carl, riktad mot de individer i hans omgivning som får honom att begå erreur efter erreur. För att regenten skall undgå att förfalla till excesser, har hon låtit läsa kodicillen till den bortgångne kungens testamente eller snarare hans sista vilja

av mars 1792 genom vilken han lämnade regeringen till sin bror med en konselj som han hade utnämnt. Men då regenten tycks från dag till dag alltmer underkuvad av det parti åt vilket han varit oklok nog att utlämna sig, finner sig Katarina tvungen att återuppliva Gustaf III:s alltför länge uppskjutna bestämmelser, och föreslår därför:

1: att Gustaf IV Adolf skall sitta med vid alla konseljer men utan auktoritet innan han har fyllt 18 år.

2. att det forna rådet skall återställas och att alla betydande befattningar i Stockholm och provinsen skall besättas med män, som är kända för rätta åsikter och har mod att vidhålla dem.¹⁴

Det är iögonenfallande, att den primära bestämmelsen om den omyndige kungens deltagande i konseljerna inte finns med i uppgifterna om den annullerade kodicillens bestämmelser. Det är emellertid ingen tillfällighet, att Armfelt har detta som ett primärt krav, ty i en promemoria till Johan Christopher Toll, då minister i Warszawa, upprepas det så gott som ordagrant. Då Toll svarade på promemorian den 16 mars 1793, går det att tidfästa Armfelts skrivelser till detta års början.¹⁵ I ett utkast till ett brev till Gustaf IV Adolf har Armfelt, utöver smicker, framhållit Ludvig XVI:s brist på handlingskraft som varnande exempel.¹⁶

Hedvig Elisabet Charlottas beskrivning av Armfelts närmanden till den unge kungen i maj 1792 har sitt givna intresse mot denna bakgrund.

Av Armfelts tre i memoarform givna uppgifter om kodicillen finns den första i en försvarsskrift, daterad den 16 mars 1794, då han hade att bemöta anklagelser för mordanslag mot hertig Carl och förberedelse av revolution mot Sveriges författning. Det heter där helt kort: ”Tillägget till konungens testamente, undertecknat den sista dagen han lefde, stadgade att ett medregerande Råd (un Conseil de Regence) skulle deltaga uti Hertigens, hans broders, förvaltning, och att jag skulle vara medlem av detta Råd. Denna föreskrift skulle hafva kunnat gifva anledning att förmoda det hos Gustaf funnits ett misstroende, den han ej hyste; jag såg hur djupt denna tanke smärtade HKH”. Armfelt var då övertygad om att det för rikets styrelse var nödvändigt att han och hans kollegor lämnade makten odelad i hertigens händer; denne blev rörd och lät uppsätta en akt varigenom han av egen vilja bibehöll i konseljen de fem personer som kung Gustaf hade satt in i den. Armfelt beklagar dock att den unge konungen aldrig fick tillträde till konseljen, fastän fadern hade funnit hos honom sådana hjärtats och förståendets egenskaper, som bildar stora regenter.¹⁷

Den utförliga, på franska skrivna memoarer, har tillkommit senare än försvarsskriften någon gång på 1790-talet, av allt att döma under Armfelts landsflykt. Den är med säkerhet skriven för att spridas, eventuellt i tryck, för att inom och utanför Sverige förbättra Armfelts skamfilade anseende, beskylld att vara upprorsman och landsförrädare. Han skildrar där hur han har haft ett förtroligt samtal med Gustaf III på natten efter attentatet på Operan och att man därvid hade talat om hur regeringen skulle ordnas under kungens sjukdom. Gustaf sade då, att han inte ville överlämna hela sin makt till en

provisorisk regering. Samma instruktion skulle gälla som för den provisoriska regeringen som hade suttit under Gustafs vistelse i Aachen 1791, med den skillnaden att kronprinsen inte skulle ta del i den, då dess arbete med att straffa mordattentatet skulle bli alldeles för ohyggligt och blodigt för en så ung man. Armfelt anförde då, att hertig Carl, som skulle bli regent vid konungens eventuella frånfälle, borde sitta i regeringen. Kungen hade då bestämt satt sig emot det och sagt, att han inte tänkte dö så snart. Emellertid hade Armfelt följande dag tillsammans med riksdrotsen och Håkansson lyckats övertala kungen att sätta in hertig Carl i den provisoriska regeringen. Då Gustaf låg döende tidigt på morgonen den 29 mars hade han emellertid skickat efter statssekreteraren Schröderheim och låtit honom skriva ut kodicillen till sitt testamente jämte tre andra skrivelser, varibland Armfelts utnämning till överståthållare. Armfelt säger sig inte ha känt till kodicillen förrän efter kungens död, men han beskriver hur dels Schröderheim stjälpit ett bläckhorn över den då den var färdig, så att den måste skrivas om, dels hur kungens svaghetstillstånd, otydligheten i hans röst m.m. skulle ha hindrat Schröderheim att uppfatta och förstå innehållet, och att slutligen Gustaf, då han läste igenom den färdiga akten, inte riktigt kunde samla sina tankar. Resultatet var att kodicillen blev illa uppsatt och flertydig. Då den efter Gustaf III:s död lästes upp efter testamentet, har hertigen haft ett utbrott av oro och vrede över att kodicillen gjorde hans uppgift som förmyndigare enligt testamentet omöjlig och att man antingen måste hålla sig till kodicillens ordalydelse eller annullera den. Alla började då försöka lugna hertigen utom Taube och Armfelt själv; denne hade då föreslagit, att man inte skulle fästa sig vid kodicillens bokstav utan dess anda, vilket hertigen tog fasta på och förklarade, att han ville annullera kodicillen men i stället lämna en undertecknad förklaring, som förband honom att behålla den i kodicillen utpekade konseljen som sina rådgivare. Detta vann bifall; Lagerbring satte upp det nya aktstycket och tog hand om kodicillen, och hertigen överhopade Armfelt med vänskapsbetygelser.¹⁸

Den på franska skrivna memoarberättelsen är en utomordentligt skicklig produkt. Den är fylld av trovärdiga, konkreta detaljer, och det är inte mycket, som är osannolikt utom det sammanhang, där repliker och handlingar är insatta. Huvudtemat här liksom i försvarsskriften av den 16 mars 1794 är Armfelts lojalitet mot hertig Carl, hans avgörande ingripanden för att säkra hertigens ställning som regent och hans djupa ansvarskänsla gentemot riket, Gustaf III:s sista vilja och det svenska kungadömet och dess företrädare. Hans gamla, djupt rotade motsättning mot hertig Carl, som lyser fram i Gaussens depecher och i hertigens och hertiginnans brev till Reuterholm de första månaderna efter Gustaf III:s död, är ersatt av ett slags beskyddarnit, kombinerat med erkännande och subordination. Armfelt framträder i dessa skrifter som den, som borde ha varit given som hertigens ledande rådgivare under förmyndartiden. Hans krav på den omyndige kungens medverkan i konseljens sammanträden är försvunnet i den utförliga memoaren.

Bilden av hertigen kan sammanställas med Armfelts framställningar av den

svenska regeringens verksamhet i hans brev och promemorior till Katarina II. Hertig Carl är där den rättsinnade och välmenande regenten, som har råkat i händerna på skurkar och jakobiner, inställda på att sammankalla riksdagen och införa anarki i Sverige. Det är dessa, som måste avlägsnas och ersättas av rättsinnade män med Armfelt själv i spetsen som hertigens rådgivare och den unge kungens försvarare. Någon annan hållning var inte möjlig för en antirevolutionär monarkist i Förenings- och Säkerhetsaktens Sverige – all verklig makt var koncentrerad i regentens person, myndig kung eller dennes ställföreträdare. Den regimförändring under ryskt hot, som Armfelt syftade till, kunde knappast ske under annan förutsättning. Armfelts skildringar av sig själv som hertig Carls vän och rådgivare kunde te sig hur överkliga som helst för initierade – det var den roll han måste spela i väntan på bättre tider.

Den tredje memoaren är skriven under Gustav IV Adolfs regeringstid som myndig och enväldig konung och är ett försök i stort att rättfärdiga och förgylla Armfelts insatser som Gustaf III:s förtrogna medhjälpare. Hans tapperhet under kriget och hans ärorika blesyrer spelar en framträdande roll. Här intar hertig Carl en mindre hedrande plats, medan den unge kungen ställvis blir föremål för grovt smicker, t.ex. framhållande av hans överlägsna begåvning i jämförelse med hertig Carl. Om förmyndarregeringens tillkomst heter det: "Morgonen efter konungens mord" ville Gustaf III formera regeringen, som skulle "förvalta affairerna" under hans sjukdom. "Det var med största svårigheter Konungen bevektes att i den sätta in sin Broder Hertigen af Södermanland, hvilket likväl var nödvändigt, i anseende till de misstankar Populacen i Stockholm hade på denne Furste". Ett nytt och för Carl mindre hedrande motiv dyker här upp. Berättelsen fortsätter med att kung Gustaf på morgonen den 29 mars, då han visste at han hade högst 6 timmar att leva, kallade till sig Schröderheim för att upprätta kodicillen till konungens testamente. Den "var en chef d'oeuvre, om Schröderheim gifvit det i renskrifningen den mening H.M. ville. Gustaf III ville en Regence, ty den var nödvändig i vissa afseenden; men han ville den 1:o under sin Sons och efterträdares ögon; 2:o att Regenten, som hade executiva magten, aldrig skulle sakna råd och upplysning, om han till och med ej dem åskade. Således var det Konungens vilja, att alla saker skulle föredragas och discuterats framför den unge Konungen och Regenten i den Conseillen, som var denne sednare gifven; att denne Conseils tankar och raisonnemens skulle föras ad protocollum, då det likväl dependerade af Regenten att göra som han för gott fann. Men protocollerne skulle conserveras för framtiden för att kunna läggas en fullmyndig Konung under ögonen. Det är att tro, att med en sådan arrangement, Coseillen aldrig vågat vika från sin skyldighet och öfvertygelse och att Regenten ej agerat tvärt emot denna Conseils yttrande utan att bryta alla former af ordning och förnuft. Hade till och med Reuterholm blifvit insatt i Conseillen är ej att förmoda att hans Robespierrierska anda vågat visa sig i ett protocoll, som en dag skulle få publicité."

I den fortsatta framställningen bedyrar Armfelt, att han ej kände kodicillens innehåll, förrän den blev uppläst om eftermiddagen. Hertigen har sagt, att han

ville ”konformera sig” efter kodicillen men att denna inte fick bli allmänt känd. Lagerbring upprättade då det dokument, som hertigen underskrev, varpå kodicillen försvann i Lagerbrings ficka.¹⁹

I denna tredje memoarversion återfinns man den huvudpunkt i kodicillen, som Armfelt återgav för Katarina II och Toll men som inte fanns med i den kodicill, som upplästs med testamentet. Den skulle ha gjort kodicillen till ett mästerverk, enligt Armfelt, men så blev inte fallet. Det är möjligt att han talar sanning när han säger, att han inte har känt innehållet i den kodicill, som blev uppläst, men han har varit förtrogen med en tidigare version av kodicillen. Han beskyller Schröderheim för att inte ha skrivit ner Gustaf III:s sista vilja – Schröderheim var död när denna memoarversion kom till och kunde inte dementera. Det är ytterst osannolikt att kungen skulle ha varit så omtöcknad att han inte märkte om en avgörande punkt i kodicillen försvann. Slutsatsen kan bara bli, att Armfelt var kodicillens verkliga upphovsman men att hans planering inte stämde med Gustaf III:s sista vilja.

Hedvig Elisabet Charlotta uppger i sin s.k. dagbok den 6 mars 1793 att hon fått veta, att det var på Armfelts hemställan, som Gustaf III utfärdade kodicillen. Förordnandet att den sittande provisoriska regeringen skulle ha stannat kvar i fyra år skulle ha stridit mot testamentets bestämmelser, och riksdrotsen tillstyrkte att hertigen förklarade kodicillen för ogiltig. Ingen i regeringen motsatte sig annulleringen; Armfelt var missnöjd men vågade inte säga något.²⁰ Vem som var hertiginnans sagesman nämns inte. Senare, antagligen efter mitten av 1790-talet, har hon noterat förhållanden, som hon ”först flera år senare” hade fått reda på. Armfelt fick under Gustaf III:s sjukdom och dödskamp honom att utnämna en särskild regering att utgöra hertigens råd, utan vars medverkan denne ej skulle få företaga sig någonting. Schröderheim hade ”på kungens befallning och efter Armfelts anvisning uppsatt detta tillägg”. Schröderheim, som inte sympatiserade med Armfelt, fann sig på förhand böra underrätta hertigen, som på inrådan av riksdrotsen annullerade detta tillägg.²¹ Det är inte osannolikt, att Schröderheim fann tillfälle att varsko hertigen om kodicillens existens, men hertiginnan har inte med ett ord antytt, att han på eget bevåg skulle ha ändrat något i kodicillen. Riksdrotsens insats skulle ha varit att råda hertigen att annullera kodicillen, vilket inte heller var osannolikt²². Ingen av dessa uppgifter styrker Armfelts insinuationer, att Schröderheim skulle förvanskat Gustaf III:s sista vilja. Emellertid är det mycket sannolikt att Schröderheim har varit hertiginnans initierade källa.

Det är svårt att konstatera, om Schröderheim har spelat någon självständig roll vid kodicillens tillkomst. Det är uppenbart att han under vittnesmålen i processen mot Armfelt 1794 lojalt gick hertigen och Reuterholm tillhanda. Men det betyder inte att han har motarbetat Armfelt den 29 mars 1792, då denne ännu intog en mäktig ställning och kunde tänkas bibehålla den i enlighet med kodicillens bestämmelser. Hans hållning gentemot Armfelt var sedan flera år ambivalent, en vänskaplig kontakt men skadeglädje, när något gick Armfelt emot. Beträffande kodicillen skrev han till denne den 4 juli 1793: ”Du vet väl att

man velat sätta i fråga riktigheten av kungens underskrifter på sista quittenser och att man hviskat det Stockenström skrivit dem på ett raster”.²³

Statssekreteraren Ulric Franc, som hörde till Armfelts vänner, skrev den 26 mars samma år till Armfelt: ”I söndags var tjocker från Uppsala hos mig och feck à loisir läsa sitt bref. Det blef sedan af mig sönderrifvit och bitarne klippte i små parceller, omöjlige att åter sammanfoga. Detta skedde i hans närvaro. I öfrigt försäkrade han om sin oskuld och sade sig skola lägga den i öppen dag”.²⁴ Vad detta varit för ett brev från Schröderheim, som var så besvärande att det måste göras skenbart oanvändbart utan att förintas, är tyvärr okänt. Episoden har det intresset att han ännu vid denna tidpunkt var angelägen om ett gott förhållande till denna krets, och att Franc gjorde honom en väntjänst tillräckligt viktig att meddela Armfelt. Enligt en uppgift av Ehrenström till Armfelt 27 april 1793 har Schröderheim haft konceptet till kodicillen i sitt förvar.²⁵ Det har veterligen inte lett till någon åtgärd från Armfelts sida.

Schröderheim plågades alltid av ekonomiska bekymmer och sökte Reuterholms gunst; han räddades av denne i september 1794 ur ett akut trångmål.²⁶ Den 10 februari 1795 skrev han till Reuterholm, tackade för offentligt visad ynnest och bad att ”i ödmjukhet få öfverlämna detta papper, hvilket Eders Excellence befalt mig förstöra, men min vörndnad icke tillät mig att våldföra, utan har jag under förseglad adresse till Eders Excellence detsamma förvarat”. Det bilagda papperet finns inte bevarat i Reuterholms brevsamling. Möjligen är detta sista gången som den autentiska texten till kodicillen funnits i sinnevärliden.²⁷

Hur förhåller det sig då med Sten Carlssons teori om en ”koalition” mellan hertig Carl, riksdrotsen och Schröderheim för att motverka Gustaf III:s sista vilja? Den hänger på Armfelts påståenden, att Gustaf skulle ha velat förverkliga hans egen önskan om den omyndige Gustaf Adolfs medverkan i protokollförda konseljer under förmyndartiden. Denna bestämmelse finns ingenstades i akterna. Henrik Schück och efter honom Sten Carlsson själv har visat, att enligt riksregistraturen kung Gustaf strax efter attentatet den 16 mars har tillsatt 1791 års provisoriska regering med uteslutande av kronprinsen och dagen efter satt in hertig Carl i den, fortfarande med uteslutande av kronprinsen.²⁸ Den 17 mars hade en allvarlig läkarundersökning företagits och riksdrotsen ingripit – Gustaf fann sig nödsakad att räkna med möjligheten att han inte skulle överleva och satte in den i testamentet förordnade regenten i regeringen. I den färdiga kodicillen fanns ingen plats för Gustaf Adolfs förmyndarregeringen. Den döende kung Gustaf har varit konsekvent i att vilja skona fjortonåringen från de faror och påfrestningar, som regerandet under mordrättegången skulle innebära. Hertig Carl skrev den 4 april 1792 till Reuterholm, att han var omgiven av ”mördare och skälmar”, och Gausson rapporterade två dagar senare, att man fruktade för regentens liv.²⁹ Det var i den atmosfären, som förmyndarregeringen började sin verksamhet.

Kodicillen uppdykande och försvinnande vittnar om ett i stort sett misslyckat kupp försök från Armfelts sida för att säkra honom en fortsatt maktställning i

riksstyrelsen. Han saknade fotfäste i rikets centrala förvaltning och började tydligen resignera redan efter en månad. Möjligen räknade han rätt i att hans enda möjlighet hade legat i att vara den omyndige kungens förtrogne. Det gustavianska regeringssystemets instabilitet och konjunkturens snabba växlingar i både in- och utrikespolitiken kom situationen av den 29 mars 1792 snart att höra till det mycket förflutna.

Noter

1. Henrik Schück, Elis Schröderheim. En levnadssaga från Gustav III:s tid. Sthlm 1942, s. 550f.
2. Sten Carlsson, Kodicillen till Gustaf III:s testamente, Personhistorisk Tidskrift 1949, s. 64.
3. Carlsson *ibidem*, s. 73.
4. Gustaf Adolf Reuterholms samling, E 5121, vol. 3, RA.
5. Archives des affaires étrangères, Paris, Suède, vol. 285. Depeche felaktigt daterad till 28 mars.
6. *Ibidem*. Den franska diplomaten var väl underrättad om Gustaf III:s testamentariska förordningar. Kort efter testamentet av 1 juni 1789 kunde legationen i Stockholm meddela text till detta och en dåtida kodicill. Archives, Suède, vol. 282 feuilles 263–266.
7. Archives, Suède, vol. 285.
8. *Ibidem*.
9. *Ibidem*.
10. G. A. Reuterholms samling, E 5121, vol. 1, RA
11. Samma samling, vol. 3.
12. *Ibidem*.
13. R. F. Hochschilds Memoarer, utg. av Henrik Schück, del 3, Sthlm 1909, s. 1.
14. Armfeltska samlingen, E. 3141, vol. 8, RA.
15. *Ibidem*.
16. *Ibidem*.
17. Gömdt är icke glömdt, Historiska bidrag samlade af C. F. Ridderstad, VIII häftet, Linköping 1851, Anteckningar af Generalen Baron Armfelt, till hans rättfärdigande, författade i Neapel den 16 mars 1794, s. 8.
18. Återgivet efter Elof Tegnér's översättning i "Gustaf Mauritz Armfelt 1, tryckt i Lund 1893, s. 393–405; del 2, Lund 1894, s. 1–4.
19. Handlingar rörande Sveriges äldre, nyare och nyaste Historia 2, Sthlm 1840, s. 54f.
20. Hedvig Elisabet Charlottas dagbok, övers. av Carl Carlsson Bonde, del III, Sthlm 1907, s. 560, jfr. Sten Carlsson a.a.s. s. 60, 72.
21. *Ibidem*, s. 561.
22. Anders Larson, Sammansvärjningen mot Gustaf III, Uppsala 1959, s. 337.
23. Armfeltska samlingen vol. 8, Litt F.
24. *Ibidem* Litt. D.
25. Svea hovrätt huvudarkivet, protokoll i särskilda mål AId, vol. 20.
26. Reuterholms samling, vol. 25.
27. *Ibidem*.
28. Schück a.a.s. 526, Carlssono a.a.s. 60.
29. Reuterholms samling, E 5121, vol. 1; Gausen Archives, vol. 285, den 6 april 1792.